

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

UDC 141.7:94(477.54-25)“175/191”

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2018.i30.p12.

VICTORIA O. NESTERENKO

V.N. Karazin National University, PhD student (Ukraine)

THE STATE AS AN ACTOR: DUE THE PROBLEM OF THE FORMATION KHARKIV TERRITORY (SECOND HALF OF 18th – BEGINING OF 20th CENTURY)

Abstract. *The article is about the role of the Empire Authority in the process of formation Kharkiv territory during second half of XVIIIth – begining of XXth century. This theme is important in due to the reform of city self-government after 2015 in Ukraine. The research is based on the Actor-Network theory by Bruno Latour (ANT). All processes with ANT are described as the interaction between actors (human and non-human). ANT now is well-known methodology in Urban Studies. Last year was published special volume of “Urban History” devoted to the rethinking Urban Studies from the point of view of ANT. We traced the interaction between the Russian empire state authority and other actors who had created Kharkiv territory. The aim is to understand the scale of the Empire Authority influence. The research is interdisciplinary because based on the works of historians, architects, sociologists and urban developments as well. J. Scott argued that state plans of development can't make people's life better in his book «Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed». But the author imagine interaction between people and state like a hard struggle. A. Cuthbert show more actors influence on the urban development including nature, ideology, gender and so on.*

The Empire Authority in Kharkiv was represented with at least three actors – the governor, the special building laws and plans of urban development. In this article for our aim we analyzed only traces of one actor – plans of Kharkiv urban development during the end of XVIII – early XX century. There were plans of 1765, 1786, 1787, 1822, 1829 years from the Empire Authority. In the end of the XIX century actor, who made plans, was changed. In 1885, 1895 the City Government (Kharkiv Miska Duma) with the help of Kharkiv architects and land-surveyors made new plans of urban development. Plans from the Empire Authority are available in collections of laws of the Russian Empire (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii). The plan of 1885 we found in the Kharkiv Historical museum. Describing of Kharkiv territory from the early XIX century and city maps 1871 and 1902 helped us to understand the result of these plans. Plans made by the Empire Authority were not realized because of different actors – relief, bad condition of the land that had to be built up, lack of finance and so on. But the main actors, in our opinion, were private developer – people, who didn't want to rebuild their houses accordingly to the Empire Plans and lack of local professionals, who would established these plans in Kharkiv. The plans made by local power were also failed, first of all because of lack of finance. The City Government didn't have his own sufficient source of money. This conclusion lead us to understand that the role of the Empire Authority was not main in the process of urban development in Kharkiv. And the mediator of the Empire Authority – local city government can't realized its plans as well. But only the Empire Authority can affirm the official borders of the city territory and borders of power of the urban laws.

Keywords: *territory, plan, map, actor, state, Kharkiv, Russian Empire.*

НЕСТЕРЕНКОВО.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, аспірантка (Україна)

**ДЕРЖАВА ЯК АКТОР: ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ХАРКОВА
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Анотація. *В статті розглядається питання про роль держави в процесі формування території Харкова в другій половині XVIII – на початку XX ст. Базуючись на планах розвитку*

міста, які надходили від імперської влади, проводиться аналіз ступеню їх реалізації в міському просторі. В основі роботи – акторно-мережева теорія Б. Латура, яка зображує всі явища як результат взаємодії між акторами (людьми та не-людьми). Ми простежуємо сліди в процесі формування міського простору лише одного провладного актора – планів розвитку міста, що надходили до Харкова. Дослідження відповідає на запитання про причини нереалізованості планів та акторів, які заважали їх втіленню. На нашу думку, неможливо розглядати взаємодію держави та людини виключно як дихотомію, адже в цьому процесі беруть участь і інші дійові особи. Таким чином, державні плани не були реалізовані через сукупність дій різних акторів, в тому числі, через відсутність місцевих спеціалістів, які б просували забудову за імперським зразком, недостатнє фінансування, природні фактори на кшталт незручного рельєфу та небажання самих мешканців перебудовувати чи зносити власні будівлі у відповідності до офіційних вимог.

Ключові слова: територія, план, мапа, актор, держава, Харків, Російська імперія.

НЕСТЕРЕНКОВО.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, аспирантка (Украина)

ГОСУДАРСТВО КАК АКТОР: К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИИ ХАРЬКОВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII – НАЧАЛО XX СТ.)

Аннотация. В статье рассматривается роль государства в процессе формирования территории Харькова во второй половине XVIII – начале XX вв. На основании имперских планов развития города и описаний его территории определяется степень их реализации. Исследование основывается на акторно-сетевой теории Б. Латура, которая представляет все явления как результат взаимодействия между акторами (людьми и не-людьми). Мы изучаем след только одного актора в процессе формирования городского пространства – планов развития города. Работа посвящена причинам нереализованности этих документов и акторам, которые мешали их воплощению. Мы считаем, что невозможно рассматривать взаимодействие государства и человека исключительно как дихотомію, так как в этом процессе участвуют и другие действующие лица. Таким образом, государственные планы застройки не были воплощены из-за комплекса действий разных акторов, в том числе, из-за отсутствия местных специалистов, готовых вводить государственные планы в самом Харькове, недостаточного финансирования, неудобного для застройки рельефа и нежелания самих жителей перестраивать или разрушать собственные постройки в соответствии с официальными требованиями.

Ключевые слова: территория, план, карта, актор, государство, Харьков, Российская империя.

Територія кожного міста формується впродовж значного періоду часу під впливом дії різних акторів. Серед них є природно-географічне середовище, держава, національно-культурні особливості, рядові і видатні мешканці міста, громадські установи, бізнесові структури тощо. Роль кожного з них змінювалась в залежності від доби. Реформування місцевого самоврядування та територіально-адміністративного устрою, що розпочалися в Україні після 2015 р., суттєво актуалізували увагу до просторового розвитку міст. Тож звернення до історичного досвіду творення територій населених місць, серед яких Харків є одним із впливових гравців на загальноукраїнській арені, виглядає цілком назрілим.

В історіографії кінця XIX – початку XX ст. панувала думка про визначальну роль держави у розвитку міст в Російській імперії (Рындзюнский, 1958: 8). Дослідження планів та описів території Харкова розпочав Ю. Морозов в 1870-х роках. Спираючись на мапи кінця XVIII ст., він визначив деякі зміни в рельєфі та забудові Харкова впродовж XIX ст. (Морозов, 1878). Д. Багалій та Д. Міллер в “Истории города Харькова за 250 лет его существования”, визначили основні віхи заселення міста, навели дані про розвиток

міського простору Харкова від заснування до початку ХХ ст., спираючись на віднайдені в архівах мапи та свідчення сучасників (Багалеї, Миллер, 1905: 27, 197; Багалеї, Миллер, 1912: 1, 31). Наступний крок здійснив А. Федоровський, який 1916 р. в короткій розвідці проаналізував реалізацію плану забудови міста 1829 р. (Федоровський, 1916). Після появи цих праць і до середини 1950-х років дослідження формування території Харкова не проводилося. В радянський період головну увагу дослідників привертало економічні та соціальні аспекти розвитку міської території (Рындзюнский, 1958). Починаючи з другої половини ХХ ст., цінність регіональної історії значно зростає. Окремі аспекти розвитку території Харкова почали висвітлюватися на сторінках путівників та краєзнавчих досліджень. Серед них слід виділити нарис-путівник “Каменная летопись”, створений архітектором Б.А. Бондаренком, в якому міститься аналіз реалізації будівельного законодавства Російської імперії на прикладі Харкова (Бондаренко, 1972: 14, 19). На сучасному етапі першою серйозною роботою з реконструкції просторового розвитку історії забудови міста стало дослідження А. Лейбфрейда та Ю. Полякової (Лейбфрейд, Полякова, 1998). Деяких аспектів формування модерного міського простору Харкова торкалися В. Маслійчук на матеріалах ХVІІІ ст. (Маслійчук, 2007) та Д. Чорний на матеріалах початку ХХ ст. (Чорний, 2007: 32). Проте тема не є вичерпаною. Зростає інтерес до різних аспектів історії формування території міста з боку архітекторів. Зокрема, В.С. Новгородов здійснив реконструкцію планів харківської фортеці ХVІІ ст. і висловив думку, що планувати міську територію почали ще в 1733 р. (Новгородов, 2017: 133); Є.Т. Черкасова звернулася до питання про планування міської території наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та проаналізувала розвиток окремих районів Харкова (Черкасова, 2014). Потреби сучасного містопланування актуалізували залучення технології 3D моделювання з метою реконструкції не тільки будівель, але й рельєфу міського простору в різні часи (Онопрієнко, Трипутіна, 2010: 187-197). Одним з останніх прикладів звернення до історії формування міського простору Харкова стала дисертація із міської топоніміки, захищена М. Тахтауловою у 2016 р. (Тахтаулова, 2016). Теоретичні дослідження про фактори, які визначають зростання міст, в тому числі в Російській імперії, є об’єктом уваги західноєвропейської історіографії. Дослідники підкреслюють необхідність існування планів розвитку міст на сучасному етапі, аналізують історію їх появи та процеси втілення у життя. Як свідчать роботи західних вчених, відбувається дискусія щодо співвідношення чинників, що визначали розвиток міст. Зокрема, професор Єльського університету Дж. Скотт у своїй роботі проводив чітку лінію боротьби держави та місцевого населення під час впорядкування простору міст (Скотт, 2011: 18). Натомість австралійський дослідник міського розвитку А. Катберт наводить широкий перелік акторів, причетних до творення міст, розглядаючи, серед інших, дії природи (Cuthbert, 2006: 88-91). Американський історик Д. Броувер вважав запровадження регулярних планів спробою наблизити міста Російської імперії до європейських зразків (Brower, 1990: 7). Всі вони згодні в тому, що держава завжди намагається максимально вплинути на розвиток міст. Проте питання, наскільки великою була її роль, як саме вона впливала на процес творення міського простору, залишається дискусійним, а на матеріалах Харкова ще не досліджувалося.

Зважаючи на сказане, метою нашої статті є спроба визначити, наскільки суттєвою була роль держави як актора в формуванні міського простору Харкова, починаючи від останньої третини ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. Спираючись на методіку акторно-мережевої теорії Б. Латура (далі АМТ) (Латур, 2014), ми пропонуємо гіпотезу, що влада була лише одним з величезної кількості акторів, що творили міський простір. Інструментарій АМТ в останній час набуває актуальності для дослідження саме міської історії, про що свідчить, в тому числі стаття Б. Мунка (De Munk, 2017: 112), що була

опублікована в "Urban History" у 2017 р. Для реалізації поставленої мети ми спробуємо з'ясувати еволюцію ролі планів Харкова як засобів регулювання розвитку міста різними акторами, встановити різницю/розбіжності між "спущеними згори" планами розвитку міста і "реальним містом", визначити причини того, чому імперська влада не спромоглася втілити на практиці жоден з проектів розвитку. Ми виходимо з того, що у зазначений хронологічний відрізок часу поняття "план міста" (картографічне зображення) вживався у двох значеннях: як документ, створений з метою визначення програми робіт із перетворення Харкова на губернське місто імперського зразка (аналог сучасних генеральних планів розвитку міст) і як документ, що фіксує простір міста, розміщення на ньому різних об'єктів з метою надати місцевим мешканцям та гостям уявлення про Харків.

Джерельну базу нашого дослідження складають офіційні документи, які визначали параметри розвитку міста, описи території і мапи, що склалися, починаючи з 1767 р. (Описи Харківського намісництва, 1991: кольоровий додаток). Плани (мапи) міста, опубліковані в "Полном собрании законов Российской империи" (ПСЗ: 368-369), першому томі дослідження Д. Багалія та Д. Міллера (Багалей, Миллер, 1905: 52-53) та як додатки до міських календарів та путівників, що створювалися, починаючи з останньої чверті ХІХ ст. (Гусев, 1902; Харьковский календарь, 1871). Крім того нами залучено документи діловодства місцевих урядових структур та міської думи, в яких розглядаються спірні питання щодо входження приміських територій до адміністративних кордонів Харкова та віднайдені нами у Харківському історичному музеї фрагмент плану розмітки нових вулиць та кварталів (ХІМ: № 38112), а також спогади місцевих діячів (Рейнгардт, 1887а; Рейнгардт, 1887б). На основі використаних джерел ми склали схему еволюції території міста за допомогою інструменту Google My maps. Отримана мапа допомогла нам визначити площу міста і темпи його розширення.

Друга половина ХVІІІ ст. для Слобідської України стала періодом інкорпорації регіону до складу Російської імперії. Влада останньої розпочала процес втручання у формування міського простору майже одразу після скасування автономії слобідських козацьких полків. З метою врегулювати відносини між старшиною і козаками в Харкові працювала комісія під керівництвом Є. Щербініна (Маслійчук, 2007: 141). Її робота торкнулась широкого кола питань оподаткування, станових привілеїв, адміністративного поділу територій. Починаючи з 1760-х років, центральна влада керувала містом через законодавчі акти та губернатора, який мав слідкувати за їх виконанням. Кілька разів до Харкова надходили плани забудови, законодавчі акти, що стосувались управління містом та будівництва. Здається, ці акти мали повністю регламентувати всі сторони міського життя, в тому числі, напрямки розвитку міського простору. 1768 р. в Харків надійшов перший план забудови, який Є. Щербінін розпорядився одразу впровадити у життя (Бондаренко, 1972: 10). Про виняткове значення цього плану міста і Харкова в імперських політичних проектах свідчить включення його до ПСЗ 15 січня 1768 р. в "одній обоймі" із планами обох столиць під назвою "Высочайше утвержденный доклад Комиссии о строении Москвы и Санкт-Петербурга. – О плане города Харькова" (ПСЗ, Т. 18: 13.051). Але до опублікованих креслень і малюнків (планів міст) він не потрапив (ПСЗ: Т. 45, 368-369)! Тож про заплановані обриси Харкова ми можемо скласти уявлення лише із опублікованого Д. Багалієм та Д. Міллером плану 1760-х років (Багалей, Миллер, 1905: 52-53), де місто постає лише в межах фортечних мурів, а площа його могла становити приблизно 1 км² (підраховано нами за допомогою інструментів Google My maps). Вважаємо, що імперська влада не змогла розпочати процес формування міської території, спираючись на цей план, через те, що, по-перше, він не враховував особливості місцевого рельєфу, по-друге, не був забезпечений необхідними ресурсами. Справжній вигляд

забудови міста станом на 1780-ті роки визначають проекти місцевих архітекторів, вихованців додаткових класів при Харківському колегіумі (Бондаренко, 1972: 11).

Переломним для розвитку міст Російської імперії став 1785 р., коли їх права і статус були визначені “Грамотою на права и выгоды городам”, яку також називають Жалуваною грамотою містам (ПСЗ, Том 22: 16.188). За цим документом державна влада визначала себе як керівника у процесі формування міського простору. Вона брала на себе функції визначати кордони населених пунктів та елементи, які мають відрізнити міський простір від сільського (передовсім, це адміністративні споруди та місця для торгівлі). Цю ідеологічну настанову чудово виражав панівний в тодішній архітектурі стиль класицизм – в рамках якого архітектори намагались створити місто як цілісний ансамбль з прямими вулицями. Відтепер будь-яке місто в імперії будувалось виключно за планом, затвердженим імператором. Дж. Скотт стверджує, що для держави мати прямі і зрозумілі шляхи є необхідною умовою комфортного управління (Скотт, 2011: 138). Такі вулиці називались “перспективою” і мали полегшувати орієнтацію в просторі податковому інспектору, чиновнику, поліцейському, в той час, як традиційна звивиста вулиця є зрозумілою лише місцевим мешканцям. У розпорядженні сучасних дослідників є два плани Харкова, датовані 1786 та 1787 рр., а також опис плану, зроблений Б.А. Бондаренком, який він датує 1785 р. (Бондаренко, 1972: 12). Скоріш за все, Б.А. Бондаренко припустився помилки в датуванні і реально існують тільки плани 1786 р. та 1787 р. Останній план є кресленням, накладеним на місцевість. Він відрізняється від плану 1786 р. розміщенням вулиць, позначенням особливостей рельєфу, але зберігає логіку поділу на квартали. Очевидно, держава врахувала попередні помилки та допускала редагування плану на місцевості відповідно до природних умов. За цим проектом передбачалася забудова центральної частини міста, розпланування Залопанської (на правому березі р. Лопань) та забудова Захарківської (на лівому березі р. Харків) частин. Кордони міського простору позначені на мапі мурами. Проте в реальності Харків втратив оборонну функцію після включення 1775 р. Криму до складу Російської імперії.

В “Описі Харківського намісництва” зазначено, що місту відведено 637 дес. 20 саж. міської та 1792 дес. 1177 саж. вигонної землі, що у в сучасних одиницях виміру – 7 км² міської землі та 19,6 км² вигонної. Вигонна земля була більшою за міську майже в 3 рази, що свідчить про специфіку занять місцевих мешканців та значну роль скотарства в їхньому житті (Описи слобідсько-українських міст, 2016: 37). Ця обставина зовсім не вписується в визначену за Жалуваною грамотою містам функцію міста як прихистку ремесел та торгівлі. Проте при нанесенні приблизних меж міста тих часів на сучасну мапу його загальна площа не перевищує 3,5 км² (підрховано нами за допомогою інструментів Google Maps). Скоріш за все, відводячи під міську територію 7 км², держава передбачала можливість для розвитку міста найближчим часом.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. за виконанням плану міста мали слідкувати губернський архітектор та шестицласна дума. При виявленні порушень вони змушували людину перебудувати споруду або зносити її зусиллями поліції. Проте ці постанови майже не виконувались (Багалеї, Миллер, 1905: 46). Ми вважаємо, що влада не змогла реалізувати свій план розбудови Харкова, тому що у неї не вистачало фахових спеціалістів, які мали втілювати його на місці. Крім того, представники суспільства – передовсім, купці – не були зацікавлені зносити будинки, в тому числі власні, заради виконання наказів імперської влади.

Наступний план міста, що мав столичне походження, було створено на початку 1820-х років (ПСЗ, Т. 45: 369). Порівняння його з планом 1829 р., оприлюдненим А. Федоровським (Федоровский, 1916: 1) свідчить, що на останньому Захарківська та Залопанська частини за розміром вдвічі більші, ніж це передбачено документом 1822 р.

На обох цих планах вже немає фортечних мурів, тож можна зробити висновок, що держава остаточно відмовляється від ідеї про Харків як місто-фортецю лише в 1820-х роках. Документ 1829 р. продовжує логіку свого попередника, плану 1822 р. Проте виконати цей план не вдалось. Однією з причин цього стали природні актори, адже болотисті ділянки Захарківської левади, рельєф Холодної гори, незручна для будівництва місцевість у північно-східному напрямку так і не були забудовані. На плані 1822 р. позначено прямі квартали вздовж річки Харків, що так і не були забудовані через непридатну до будівництва землю.

Таким чином, ідея правильного міста, створеного за планами, затвердженими державою, не була реалізована. Після 1838 р. до Харкова більше не надходило жодного державного плану забудови. Натомість у середині XIX ст. значну роль у забудові міста зіграв губернатор С. Кокошкін (1847-1856). Ця людина була справжнім фанатом будівництва. За своє коротке правління він зруйнував Мироносицьке кладовище, яке до цього було офіційно закрите, але не впорядковане вже близько тридцяти років. Харків'яни згадували, як він особисто їздив вулицями міста і наказував перебудовувати фасади відповідно до визначених державною владою зразків (Рейнгардт, 1887b: 4, 155). Проте до його дій місцеві мешканці ставились з пересторогою або скептично. Містом поширювались драматичні оповідки про жорстокість губернатора, які призводили до самогубств серед бідних мешканців, які не могли виконати його постанови, та кумедні розповіді про відновлення на старих місцях попередньо зруйнованих С. Кокошкіним будівель. Його правління тривало менше ніж десять років, проте він провів набагато більше ініціатив в цій сфері, ніж всі його попередники разом взяті. Це показує, що протягом попередніх десятиліть державі для впорядкування міського простору дійсно не вистачало активних представників на місцях. Проте навіть діяльному С. Кокошкіну не вдалось вирівняти звивисті харківські вулички.

До прийняття міського положення 1870 р. Харківська міська дума не мала загальної візії розвитку міської території. Заважала цьому і відсутність у її розпорядженні мапи міста. Створення останньої, знову-таки, вимагало серйозних грошових витрат, тому на власний кошт міської думи вона не могла бути створена. В 50-ті роки XIX ст. в місті працювала група землемірів, які мали скласти план міста. Виходячи з доповідних записок думи, їх робота тривала десять років і весь цей час вони утримувались за казенний кошт. Підпорядковувалась група губернатору. Після закінчення роботи міська влада довгий час не могла отримати екземпляр готового плану, про що свідчить її листування з губернатором в 1862 р. (ДАХО. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 500: 1-2). Річ у тому, що мапа мала бути затверджена Міністерством внутрішніх справ. В архівних документах немає даних про те, як була вирішена ця ситуація. Проте в 1871 р. в харківському календарі з'явилася дуже докладна мапа міста, що дозволяє нам припустити, що міська влада все ж таки мала у своєму розпорядженні документ, створений професіоналами. Мапа 1871 р. межі міста була першою доступною широкому загалу населення. Вона надає можливість визначити, в якому напрямку розвивалась територія міста в третій чверті XIX ст.

В цей час активізувався розвиток Захарківської частини, різко збільшилася Залопанська, зокрема через будівництво залізниці. На колишній Архієрейській леваді звели вокзал, навколо якого сформувався новий великий квартал. Таким чином, залізничне відомство, як актор, змогло подолати географічні перешкоди у вигляді болотистої місцевості для остаточної інкорпорації до міських територій слобід Панасівка, Іванівка, району навколо Холодної гори.

Особливістю мапи 1871 р. є відсутність позначок, що визначають кордон власне міської території. В архіві зберігаються справи 1856-1859 рр., які свідчать, що міська влада не мала точного уявлення про межі міста і, відповідно, про територію, на яку поширюються її власні

повноваження (ДАХО. Ф. 4. Оп. 11. Спр. 560: 2). В останній чверті XIX ст. відбувається важлива зміна – місцева влада перебирає на себе повноваження по створенню міських планів, змінюється її роль як актора творення міського простору.

Збереглась 1/4 плану Харкова, на якому є північно-східна частина міста. Він був створений групою під керівництвом міського архітектора Г. Стрижевського. Такий документ мав бути затверджений міською думою. На плані вміщено всі вулиці станом на 1885 р. та заплановані. Виходячи з мапи, ми бачимо, що планується розбудувати в північному напрямку університетське містечко та продовжити розширення території в південному напрямку (вулиць за Кінним ринком), створення кварталу з центром на Журавлівській площі на болотистій ділянці біля річки Харків (ХІМ: № 38112). Але реорганізація Харківської міської думи згідно з новим міським положенням 1892 р. змусила її приступити до розробки нового проекту.

У 1895 р. дума винаймає комісію архітекторів та землемірів, метою якої є складення нового проекту розвитку міста. Це питання ставало все гострішим, адже Харків поступово стає незручним та шкідливим для здоров'я містом. Публіцистика тієї доби буквально кричить про його неблагоустрій та жахливу екологію. Новий план передбачав реконструкцію вже заселеної території міста та масштабні зміни – випрямлення старих вулиць, розширення їх до 20 м, зміну річищ, винесення за межі міста заводів тощо (Черкасова, 2014: 151).

Про результати змін міського простору за планами 1885 та 1895 рр. дає уявлення мапа 1902 р., вміщена в якості додатку до путівника А. Гусєва (Гусев, 1902: додаток). Всі ці ідеї міської думи не були реалізовані. Вважаємо, так сталося через неспроможність щонайменше двох акторів. Центральна влада не могла повністю профінансувати міські проекти. Альтернативні джерела фінансування, такі як позики, кредити, прибутки з податків, Харківській міській думі були недоступні. Поширеним явищем наприкінці XIX ст. було небажання інших акторів – мешканців міста продавати власні ділянки землі для будівництва міських об'єктів.

Як свідчать плани і мапи території 1820-1880-х років, розширення міської території відбувалось вздовж річок та головних шляхопроводів міста (вулиці Сумська, Московська та Полтавський шлях), де місцеві жителі передовсім шукали зручні ділянки для будівництва. Мапа 1902 р. показує, що тенденція змінюється, відбувається заповнення лакун, які утворились в центральній частині міста, передовсім, це північно-східний напрямок. Ділянки навколо вулиці Пушкінської (колишньої Німецької) з незручним рельєфом також поступово забудовують, утворюючи престижний квартал з приватними садибами та прибутковими будинками. Наприкінці XIX – на початку XX ст. збільшується кількість людей, які готові інвестувати в будівництво та оплачувати створення як проектів індивідуальних садиб, так і громадських будівель на власних землях. Суттєво розширюється Захарківська частина міста. Тут відкривається Балашовська залізнична станція, виникає паровозобудівний завод. Завдяки цьому формується цілий район, видовжуються вулиці Петинська та Московська. В цей період напрям розвитку міської території визначають передовсім приватні актори, навіть не місцева влада.

Як бачимо, протягом 1760-х – 1900-х років імперська влада не керувала розвитком міста. Її роль як актора зводилась до затвердження міських кордонів та тих ділянок, на які поширювалось міське законодавство. В період з 1768 до 1786 р. забудову міста визначали передовсім місцеві актори, через те державний план втілити не вдалось. До 1822 р. держава робила спроби очолити процес впорядкування простору, але її зусиль було недостатньо. Після 1870 р. формування міста перебирає на себе міська дума. Проте її ініціативи не були реалізовані через відсутність фінансування. Тож і місцева влада так само не змогла очолити процес розвитку міста. Якщо місцеве населення відіграло

настільки значну роль у формуванні міського простору, то ми не можемо погодитись з історіографічною ідеєю про виключно адміністративний характер міста в Російській імперії. Так само, як і в інших країнах, місто приваблювало людей свободою та новими можливостями для розвитку. Таким чином, держава не визначала напрям забудови міста, але закріплювала результат цього процесу.

Література:

- Багалеї, Миллер, 1905 – Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. Том I. Харьков, 1905. 569 с.
- Багалеї, Миллер, 1912 – Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. Том II. Харьков, 1912. 986 с.
- Бондаренко, 1972 – Бондаренко Б.А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины. Харьков, 1972. 124 с.
- Гусев, 1902 – Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. 1902. (репринтное издание). Харьков, 2010. 274 с.
- ДАХО – Державний архів Харківської області.
- Латур, 2014 – Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва, 2014. 384 с.
- Лейбфрейд, Полякова, 1998 – Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. Харьков, 1998. 335 с.
- Маслійчук, 2007 – Маслійчук В.Л. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. // Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. Харків, 2007. С. 141-157.
- Морозов, 1878 – Морозов Ю. О Харьковском топографическом описании наместничества 1787 // Харьковская старина, 1878. С. 1-4.
- Новгородов, 2017 – Новгородов В.Є. Планування харківської фортеці у другій половині XVII ст. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 47. Київ, 2017. С. 133-138.
- Онопрієнко, Трипутіна, 2010 – Онопрієнко А.М., Трипутіна Н.П. Розробка технології створення тривимірної моделі історичного центру Харкова. URL: periodicals.karazin.ua/aprvvi/article/download/708/500.
- Описи слобідсько-українських міст, 2016 – Описи слобідсько-українських міст і містечок, доставлені в Катерининську комісію для складання проекту нового уложення 1767 р. // Історія Слобідської України: хрестоматія / уклад. Д.М. Чорний. Харків, 2016. С. 35-40.
- Описи Харківського намісництва – Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991. 224 с.
- ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи.
- Рейнгардт, 1887а – Рейнгардт Ф.О. Харьков 20-30-х годов. // Литературно-художественное приложение к Харьковскому календарю на 1887 год. Выпуск 1. Харьков, 1887. С. 1-29.
- Рейнгардт, 1887б – Рейнгардт Ф.О. Кокошкин Сергей Александрович. Харьковский генерал-губернатор // Литературно-художественное приложение к Харьковскому календарю на 1887 год. Выпуск 1. Харьков, 1887. С. 155-161.
- Рындзюнский, 1958 – Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва, 1958. 559 с.
- Скотт, 2011 – Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. Москва, 2011. 576 с.
- Тахтаулова, 2017 – Тахтаулова М.Ю. Историчний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI ст): автореф. дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2016. 23 с.
- ХІМ – Харківський історичний музей, фонд документів.
- Харьковский календарь, 1871 – Харьковский календарь на 1872 год. С картой Харькова. Харьков, 1871. 582 с.
- Федоровский, 1916 – Федоровский А. К истории города Харькова. Харьков, 1916. 10 с.
- Черкасова, 2014 – Черкасова Е.Т. Архитектурно-пространственные особенности городской застройки эпохи модерна на примере центрального исторического ареала г. Харькова и тенденции ее сохранения // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 35. Київ, 2014. С. 118-127.
- Чорний, 2007 – Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.
- Brower, 1990 – Brower D. Russian city between tradition and modernity. 1850-1900. University of California Press, 1990. 253 p.
- Cuthbert, 2006 – Cuthbert A. The Form of Cities. Political Economy and Urban Design. Blackwell, 2006. 328 p.
- De Munk, 2017 – De Munk B. Re-assembling Actor-Network Theory and Urban History // Urban History. Volume 44. Part 1. Cambridge University Press, 2017. P. 111-123.

References:

- Bagalej, Miller, 1905 – Bagalej D.I., Miller D.P. Istorija goroda Kharkiva za 250 let jego sushhestvovaniya [The History of Kharkiv during 250 years of his existence]. Volume I. Kharkiv, 1905. 569 p. [in Russian].
- Bagalej, Miller, 1912 – Bagalej D.I., Miller D.P. Istorija goroda Kharkiva za 250 let jego sushhestvovaniya [The History of Kharkiv during 250 years of his existence]. Volume II. Kharkiv, 1912. 986 p. [in Russian].

- Bondarenko, 1972 – Bondarenko B. A. Kamennaja letopis'. Arhitekturnye pamjatniki Har'kovshhiny [The Chronicle of Stone. The Architect monuments of Kharkiv]. Kharkiv, 1972. 124 p. [in Russian].
- Gusev, 1902 – Gusev A.N. Istoriko-spravochnyj putevoditel'. Har'kov, ego proshloe i nastojashhee v risunkah i opisanijah. 1902. (reprintnoe izdanie) [Historical and Reference Guidebook. Kharkiv: his past and nowadays. 1902. (reprint edition)]. Kharkiv, 2010. 274 p. [in Russian].
- DAKhO – Derzhavnij arhiv Kharkivs'koi oblasti [State Archive of Kharkiv Region]. [in Russian].
- Latour, 2014 – Latour B. Peresborka social'nogo: vvvedenie v aktorno-setevuju teoriju [Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory]. Moskva, 2014. 384 p. [in Russian].
- Lejbfrejhd, Poljakova, 1998 – Lejbfrejhd A.Ju., Poljakova Ju.Ju. Kharkiv. Ot kreposti do stolicy: Zametki o starom gorode [Kharkiv. From the fortress to the capital. The notice about old city]. Kharkiv, 1998. 335 p. [in Russian].
- Maslijchuk, 2007 – Maslijchuk V.L. Shherbinins'ka komisija ta skasuvannja slobids'kih polkiv 1762-1764 rr. [The comission of Scherbinin and the liquidation of Sloboda Ukraine regiments]. The Province at the crossroads of cultures: researching about Sloboda Ukraine History XVII-XIX centuries. Kharkiv, 2007. P. 141-157. [in Ukrainian].
- Morozov, 1878 – Morozov Ju. O Har'kovskom topograficheskom opisanii namestnichestva 1787 [About the Kharkiv topographical description 1787]. Kharkiv's antiquities, 1878. p. 1-4. [in Russian].
- Novgorodov, 2017 – Novgorodov V.Ye. Planuvannja Kharkivs'koi forteci u drugij polovini XVII st. [The planning of Kharkiv fortress in the second half of XVII century]. The modern problems of architect and urban development. Volume. 47. Kyiv, 2017. P. 133-138. [in Ukrainian].
- Onoprienko, Triputina, 2010 – Onoprienko A.M., Triputina N.P. Rozrobka tehnologii stvorennja trivimirnoi modeli istorichnogo centru Kharkiva [The development of technology of 3D planning model of the Kharkiv historical center]. URL: periodicals.karazin.ua/apvvi/article/download/708/500. [in Ukrainian].
- Opisy slobids'ko-ukrains'kih mist, 2016 – Opisy slobids'ko-ukrains'kih mist i mistechok, dostavljeni v Katerinins'ku komisiju dlja skladannja proektu novogo ulozhennja 1767 r. [The descriptions of Sloboda Ukraine cities delivered to the Catherine comission for composition new laws 1767]. Istorija Slobids'koi Ukraini : hrestomatija / ukklad. D. M. Chornyj. Kharkiv, 2016. P. 35-40. [in Ukrainian].
- Opisy Kharkivs'kogo namisnictva – Opisy Kharkivs'kogo namisnictva kincja XVIII st. [The describe of Kharkiv region in the end of XVIII century]. Kyiv, 1991. 224 p. [in Russian].
- PSZ – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [The complete collection of Laws of Russian Empire]. [in Russian].
- Rejngardt, 1887a – Rejngardt F.O. Har'kov 20-30-h godov [Kharkiv in 20-30 years]. The fiction attachment to the Kharkiv calendar 1887. Volume 1. Kharkiv, 1887. P. 1-29. [in Russian].
- Rejngardt, 1887b – Rejngardt F.O. Kokoshkin Sergej Aleksandrovich. Khar'kovskij general-gubernator [Kokoshkin S. A. Kharkiv general-governor] // The fiction attachment to the Kharkiv calendar 1887. Volume 1. Kharkiv, 1887. P. 155-161. [in Russian].
- Ryndzjuskij, 1958 – Ryndzjuskij P.G. Gorodskoe grazhdanstvo doreformnoj Rossii [The Citizenship of pre-reform Russia]. Moskva, 1958. 559 p. [in Russian].
- Tahtaulova, 2017 – Tahtaulova M.Ju. Istorichnij rozvitok adresnoi urbanonimii mista Kharkiva (seredina XVII – pochatok XXI st) [The Historical development of the Kharkiv address urbanonymy (in the middle of XVII – the beginning of XXI)]. Zaporizhzhja, 2016. 23 p. [in Ukrainian].
- Scott, 2011 – Scott J. Blagimi namerenijami gosudarstva. Pochemu i kak provalivalis' proekty uluchshenija uslovij chelovecheskoj zhizni [Seeing like a State: how certain schemes to improve the human condition have failed]. Moskva, 2011. 576 p. [in Russian].
- Khar'kovskij kalendar' – Khar'kovskij kalendar' na 1872 god. S kartoj Kharkiva [The Kharkiv calendar 1872. With the map of Kharkiv]. Kharkiv, 1871. 582 p. [in Russian].
- KhIM – Kharkivs'kij istorichnij muzej, fond dokumentiv [Kharkiv Historical Museum. The collection of documents].
- Cherkasova, 2014 – Cherkasova E.T. Arhitekturno-prostranstvennye osobennosti gorodskoj zastrojki jepohi moderna na primere central'nogo istoricheskogo areala g. Khar'kova i tendencii ee sohraneniya [The Architect and Space features of modern urban development on the example of the historical center of Kharkiv and tendency of its saving]. The modern problem of architect and urban development. Volume 35. Kyiv, 2014. P. 118-127. [in Russian].
- Chornyj, 2007 – Chornij D.M. Po livij bik Dnipro: problemi modernizacii mist Ukraini (kinec' XIX – pochatok XX st.) [On the Dnipro left bank: the problems of modernization in Ukraine cities (the end of XIX – the beginning of XX century)]. Kharkiv, 2007. 304 p. [in Ukrainian].
- Fedorovskij, 1916 – Fedorovskij A. K istorii goroda Kharkova. [To the Kharkiv history]. Kharkiv, 1916. 10 p. [in Russian].
- Brower, 1990 – Brower D. Russian city between tradition and modernity. 1850-1900. University of California Press, 1990. 253 p. [in English].
- Cuthbert, 2006 – Cuthbert A. The Form of Cities. Political Economy and Urban Design. Blackwell, 2006. 328 p. [in English].
- De Munk, 2017 – De Munk B. Re-assembling Actor-Network Theory and Urban History // Urban History. Volume 44. Part 1. Cambridge University Press, 2017. P. 111-123. [in English].